

ДИСКУСІЯ

Василь Чепурний

●

СВЯТИТЕЛЬ ПЕТРО МОГИЛА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

Усі порівняння шкутильгають. Але в тому-то і полягає одна з притягальних сил видатних постатей минулого, щоб по них звіряти, а то й навіть вивіряти, випрямляти сучасні пекучі проблеми. Те, що київський митрополит Петро Могила належить до таких постатей — річ безсумнівна, яка підтверджується хоча б самим фактом одночасної його канонізації не тільки трьома частинами українського православ'я — УПЦ Київського патріархату, УПЦ Московського патріархату, УАПЦ, але й Румунською православною Церквою. До речі, звертає на себе увагу той факт, що УПЦ Московського патріархату, намагаючись не наклепати на себе гнів Москви, яка завжди з підозрою ставилася до українських святих, оголосила Петра Могила тільки місцевочтимим святим.

Факт офіційної канонізації святих спонуканий, безумовно, і 400-річним його ювілеєм. Але далеко не тільки цим. Як і не тільки його особистими якостями, що визнаються як його прихильниками, так і його опонентами. Назву для уявлення постаті Петра Могили свідчення двох авторитетних дослідників. Орест Левицький: «...Епоха відродження українського іменами Іова Борецького, Петра Могили й цілого ряду інших єрархів, що сияли чистотою життя, щирістю до пастирського обов'язку та самовіддурним дбанем про церковно-суспільне добро».¹ Михайло Грушевський, що досить різко говорив про «кар'єристичні заміри»² і навіть «реакційний напрям»³ Петра Могили, мусив визнати в ньому і «культування релігійних настроїв, чистоти чернечої моралі, заглиблення гадок в такі теми, як неминучість смерті, перспективи Божого суду і под.»⁴ Зрештою, хоч як будучи настроєним проти Могили, М. Грушевський так нічим і не заперечив повтореного ним від прихильників киево-могилянських традицій постулату: «Все, що перед Могилою — це були тільки скромні предтечі, що по нім — епігони, що і в порівняння не могли йти з ним. Він вивишався над ними, як гігант, супроти якого все зникало, як просте тло, як простий антураж».⁵

Та й сам же М. Грушевський визнавав, що П. Могила «протягом 14 літ свого правління встиг зробити так багато, що се правління стало епохою в українській церковній історії і на всій дальшій історії української православної церкви вирив він нестерту печать свого духа».⁶ Власне, повертаючись до різкого скепсису М. Грушевського щодо П. Могили, можна сказати, що він оцінював історію як ретельний і сумлінний її дослідник, який, проте, був людиною маловіруючою. Людиною, яка бачила в історії процеси, партії, осіб і маси, але не відчувала дії промислу Божого. Не випадково ж М. Грушевському — голові Цент-

ральної ради, належить знаменита фраза: «Обійдемося без попів!». Обі-
йшлися — без попів, зате з більшовиками...

Власне, сам факт того, що протягом майже 350 років не стихають
дискусії про особу і діяння Петра Могили, говорить і про його велич,
і неорднпярність. Проте нас цікавить ця постать не в академічному її
висвітленні, а в царині проєкції на сьогоднішню релігійну ситуацію в
Україні. Справа не тільки в тому, що так багато схожого, але і в тому,
що постать київського митрополита, екзарха константинопільського
патріарха Петра Могили вкрай потрібна сьогодні для осмислення ста-
ну і перспектив українського православ'я, дезорієнтованого між трьома
духовними центрами — Москвою, Римом і Константинополем.

Переважна більшість православних громад України належить сьо-
годні до Української Православної Церкви Московського патріархату—
хоча офіційно подаване число в 6 тисяч і є значно перебільшеним (ба-
гато громад числяться тільки на папері). Очевидним є й те, що ніякої
автономної УПЦ (представленої в Києві митрополитом Володимиром
Сабоданом) не існує — є тільки українська частина єдиної РПЦ. В офі-
ційному виданні Московської патріархії «Православному церковному
календарі на 1997 рік» навіть митрополит Токійський Феодосій виділе-
ний в окрему главку під назвою «Японська Автономна Православна
Церква», хоча весь єпископат тої Церкви і має одного тільки митропо-
лита. У той же час численний єпископат т. зв. УПЦ не тільки не виді-
лений ні в яку автономію, але й більше того — митрополит Володимир
Сабодан поданий в ряду членів Синоду Російської Церкви.

Газета «Русь державная», що виходить з благословення Патріарха
Московського Алексія II Редігера, взагалі не знає таких понять, як
УПЦ, Україна — замість останнього вживається тільки «Малороссия».
Це видання навіть законні (за твердженням митрополита Володимира
Сабодана) спроби випросити автокефалію оцінює як злочинні. Та й,
власне, архієрейський собор т. зв. УПЦ у грудні 1996 року майже одно-
голосно (за винятком єпископа черкаського Софронія) відмовився від
автокефалії для української церкви, вважаючи її передчасною.⁹ І це
при тому, що Вселенська Патріархія ніколи не визнавала насильне при-
лучення православних України до московського патріаршого престолу.
Так, у Томосі Вселенського Патріарха Григорія VII від 13 листопада
1924 року чітко сказано, що «перше відірвання від Нашого Престолу
Київської митрополії й православних митрополій (епархій) Польщі й
Литви, залежних від неї, а прилучення їх до Московської Церкви від-
булося не за приписами канонічних правил, а також не було дотримано
всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії
Київського митрополита, який мав титул Екзарха Вселенського Пре-
столу».¹⁰

Вселенська Патріархія і в сучасну пору не визнає духовну окупа-
цію України московським патріаршим престолом. 1991 року широко ре-
кламувався в Україні лист Константинопольського Патріарха Димит-
рія I, де він засуджував розкольників РПЦ — закордонну Російську
православну Церкву, уніатів та інші угруповання, що діють на шкоду
православію. Лист широко рекламувався як зброя проти української
церковної автокефалії. Але ж в ньому Патріарх Димитрій I заявляє про
визнання РПЦ лише у межах 1596 року.¹¹ Тобто без України і Білорусі.
Це принципова позиція Вселенського Патріарха, авторитетом якого
люблять прикривати свої далеко не духовні дії московські церковні
правителі та їх слуги в Україні.

Канони, на які так люблять також посилатися (але не конкретно,
а в загальному — без тексту) апологети єдності УПЦ з Москвою, теж
на стороні автокефалії. 34 апостольське правило вимагає, щоб «єписко-
пи кожного народу знали і шанували першого серед них».¹² Хто ж є
першим для єпископів УПЦ — МП? Московський патріарх, якого вони

шолітургії поминають і якому підлягають. Значить, або вони не визнають українського народу, як окремого, або порушують канони християнської Церкви.

Власне, навіть на сторінках російської православної преси проскакують здорові твердження, що заперечують широко подані промосковськими політиками в рясах (чи й без них) вигадки про «неканонічність та безблагодатність» Української Православної Церкви Київського патріархату за те, що вона посміла бути автокефальною, відійти від Москви. Від того престолу, до якого вона була присилувана 1686 року. Так богослов С. Верховський пише: «Якщо розколи виникають у церкві — як вони не печальні, як не обурливі — не слід тим, що розкололися, звинувачувати один одного в безблагодатності: це хула на Духа Святого». ¹³ Написано це не десь в діаспорі, а в офіційному «Московському церковному вестнику». Та схоже, що ієрархи РПЦ не читають своїх видань або ж просто чинять так, як велено не Духом Святим, але духом владолюбства і сріблολюбства.

Зате чимало дослідників мають серйозні сумніви в канонічності самої РПЦ, як і її філіалу в Україні. 141 рік московська Церква була невизнаною вселенським православ'ям. Від Петра I Церквою керувала неканонічна структура — Правительствующій Синод на чолі з самим... Петром I. Відтоді все духовенство в Росії було зобов'язане доносити в поліцію про політичну нелояльність віруючих, навіть порушуючи таїну сповіді. У порушення канонів Церкви Й. Сталін, ЛТ. Берія 1943 року створили Московську патріархію, яка, за словами відомого російського правозахисника і священика Глеба Якуніна, підходить під визначення «тоталітарна секта», що «не має нічого спільного ні з російськими, ні з вселенськими канонічними правилами православ'я». ¹⁴ На думку цього ж автора, «історичні заяви Алексія II про неканонічність таких незалежних устремлінь (мова йде про автокефальні Церкви України та Естонії. — Авт.) засновані виключно на феодално-більшовицьких уявленнях про церковне право». ¹⁵

Для Петра Могили очевидним було право української Церкви на вільне, автокефальне життя. Коли брат митрополита Іова Борецького сказав, що можна було би поєднатися з москалями, Петро Могила зауважив, що «за це належало б посадити його на палю». ¹⁶

Тривале протистояння Петра Могили з митрополитом посвяти 1620 року (не визнаної польським королем) Ісаєю Копинським теж було не в останню чергу викликано орієнтацією останнього на Москву. ¹⁷ Більше того — сам митрополит Йетро Могила урочисто благословляв козацьке військо на війну з москалями під Смоленськ і навіть освятив гармати. ¹⁸ Невже ці факти не відомі прихильникам сьогоднішнього духовного союзу з Московою?

Історично доведеними є і ті факти, що вихованці Петра Могили, яких після його смерті очолив митрополит Сильвестр Косов, ще довго після угоди 1654 року — цілих 30 років — протистояли московському політичному і духовному тискові, зберігаючи незалежність від Москви своєї Церкви. Знаменно як митрополит Сильвестр Косов приймав у Києві московських послів 1654 року: «...Самі послі йшли пішки через Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит і все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а їх мость отець митрополит непритомнів». ¹⁹ Це говорить свідок — чорнобильський протопоп. І як це різниться з советськими псевдоісторичними байками про радість українців від поєднання з Московою! Додамо, що учень і наступник святителя П. Могили на митрополичій кафедрі не дозволив духовним особам приєднати на вірність Москві. Про це а багато свідчень, але варто нагадати одне з першоджерел — лист шляхтича Семена Павші до віденського воєводи Януша Радзивілла. ²⁰

Цікаво й те, що коли знайшовся зрадник (о, як це нагадує сучасну пору в українському православ'ї!) — ніжинський протопоп Максим Филімонович і прийняв від Москви єпископську хіротонію з іменем Мефодія, то київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський не тільки не визнав його за єпископа, але й зняв з нього панагію та мантію і відправив у монастир, сказавши при цьому: «Не достоїн ти бути в єпископах, бо прийняв рукоположення від московського патріарха».²¹ Це був дух розуміння інтересів свого народу і своєї Церкви, викарбувавши у серцях учнів митрополита Петра Могили.

Тому-то Москва і колись, і тепер насторожено ставиться до постаті святителя Петра Могили. Хоча його знамените «Ісповідання віри» було схвалене чотирма східними патріархами, які є найбільшими авторитетами у східному християнстві. Але що Москві Константинополь і Єрусалим, коли вона сама вперто досі вважає себе «Третім Римом»? Тож недаремно тільки через 120 років була визнана Москвою канонізація киево-печерських угодників, здійснена з ініціативи невтомного Петра Могили.²² А скільки років чекати від Москви визнання канонізації самого святителя?

Московська настороженість щодо особи митрополита Петра Могили пояснюється ще й ідеєю Київського патріархату, прихильником якої святитель був.

За часів П. Могили православна ієрархія була повністю опущена — єпископами ставали навіть двоєженці (відома справа, митрополита Онисифора Дівочки, зміщеного аж константинопольським патріархом Єремією), гвалтівники (в Луцькому гродському суді довго розглядалася справа про звалтування єпископом Кирилом Терлецьким якоїсь «дівки Параски» — до речі, саме цей єпископ був одним з найактивніших ініціаторів унії з Римом), нападники (тогочасні гродські книги переповнені записами про збройні напади владик на володіння один одного), далеко не духовні люди (відомі приклади, коли єпархією керували світські шляхтичі, які так і не отримували чернечого постригу чи навіть священничої хіротонії). Однією з причин такого стану було право «подавання хлібів духовних» — тобто польський король за гроші чи за якісь послуги віддавав монастирі, парафії і цілі єпархії. Подібний стан, до речі, переживала і католицька Церква в Польщі, звідки й до нас поляки перенесли це «право», яке більше нагадує ганьбу.

Характерно, що єднання з Римом не поліпшило внутрішнього стану навіть уніатської Церкви — як зазначає дослідник, і «через 30 років після прийняття унії проблеми залишалися майже ті ж самі: симонія, неосвіченість духівництва, самовладдя єпископів, безлад у церковному житті».²³ Мудрим та, на жаль, поодиноким людям було зрозуміло — не шляхом унії з Римом можна вирішити свої проблеми. Це добре розумів Петро Могила.

Тож і здійснив владика реформацію православ'я, яка так потрібна і сьогодні.

Петро Могила дав не тільки вже згаданий «Катехізіс», не тільки реформував теологічну освіту, а й відновив в українському православ'ї занепалий дух соборності Христової Церкви, що є так актуальним і сьогодні. Навіть станом єпископату та священства сьогоднішній час мало чим відрізняється від могилянських часів. Так само єпископи далекі від ідеалу пастиря Христового стада, так само багато священників, що їх можна частіше бачити в корчмі (як, би вона зараз не називалась), ніж у храмі. Так само віруючі нарікають на самовладдя єпископів — показово у цьому плані є справа чернігівського єпископа Варлаама Пилипишина, який навіть на священничих зборах заявляє немислимим для українського православ'я речі: «Ніяких громад у церкві не повин-

но бути! Священик повинен всім керувати!». Не дивно, що віруючі Чернігова та Ніжина так численно піднялися проти такого архіпастиря. Але дивно, що Синод УПЦ Київського патріархату, до якого належить згаданий єпископ, двічі ігнорував вимоги людей. Говорячи словами митрополита-мученика Василя Липківського «слуги Христової церкви найбільше й завжди повинні пам'ятати, що єдиний хазяїн її є Бог і Його Наслідник Христос, і мати на увазі слова Христові, що в церкві не повинно бути так, як в державі, — не повинно бути панування, а лише служіння. А між тим найперші слуги церкви — єпископи, священство — найбільше силкуються над тим, щоб самим стати хазяями в церкві, щоб відвести на бік Христа — наслідника, а прибрати до своїх рук наслідство Його, стати намісниками Христа в Його Церкві».²⁴

Саме Петро Могила відновив щорічні єпархіальні собори — те, чого нема і сьогодні, на жаль, у багатьох єпархіях як УПЦ Московського патріархату, так і Київського, і що так потрібне для відродження українського православ'я. Собори не тільки впорядкували адміністративний устрій Церкви, але відновили занепалу соборність, як принцип впорядкування церковного життя і, зокрема, для захисту православ'я від наступу католицизму. П. Могила шанобливо ставився до права громади вибирати собі кандидата на священика. Так, скажімо, він хвалив перемишльських братчиків за обрання достойного духовенства, благословляв обраного Львівським братством ігумена Онуфрійського монастиря, радив віденським братчикам яких достоїнств людину слід обрати «старшим» Віденського монастиря.²⁵ Тоді ігуменів вибирали світські люди, а нині навіть у селі є проблемою для людей обрати, кого громада хоче — священиків у армійському порядку просто призначає єпископ.

Визначальною подією для церковного життя того часу став Київський помісний собор 1640 року. На нього митрополит П. Могила запросив і духовних, і світських, особливо представників братств. Собор найбільше відомий обговоренням «Православного ісповідання віри». Але для утвердження принципів соборності важливим є затвердження Собором статуту Київського Богоявленського братства та підтвердження автономних прав братств взагалі.²⁶ До речі, сам митрополит був також братчиком Богоявленського братства, в якому брав найактивнішу участь.

У наш час братства в УПЦ Московського патріархату фактично не існують — вони там зайві. Нема їх і в матірній їх церкві — Російській. Братства є тільки в Українській Православній Церкві Київського патріархату. Вони були дуже активними під час відновлення Церкви 1989—1991 років. Навіть сам вибір Патріархом митрополита Мстислава Скрипника був зніційований Братством святого апостола Андрія Первозванного. Братства, як і в часи Петра Могили, відбирали у влади храми, викривали чужі релігійні центри, проганяли з кафедр недостойних єпископів і добивались поставлення нових (Луцьк, Рівне, Львів, Вінниця). У що пору, коли провід Церкви перебуває в надійних руках, братства займаються спокійнішою діяльністю — видають духовну літературу, виготовляють свічки, налагоджують життя парафій, займаються благодійністю. Особливо активним на сьогодні є Луцьке братство, очолюване народним депутатом України Андрієм Бондарчуком. Чернігівське, що має своїми небесними покровителями не тільки апостола Андрія Первозванного, але й чернігівського святого князя-мученика Михайла, нечисельне. Але справи його конкретні — діє протягом кількох років щоденна безкоштовна їдальня для 20—40 бідних, на свята діти у лікарні та кількох школах отримують від братства подарунки, почав виходити «Інформаційний бюлетень», було кілька чисел газети «Православний Чернігів». Ще братство допомогло становленню кількох пара-

фій у Ріпкинському та Бобровицькому районах, виступає за передачу віруючим храмів, що стоять під музеями тощо. Цікаво, що братчиками чернігівського братства є два священники і два студенти Київської духовної академії.

Проте, на жаль, треба визнати, що і в УПЦ Київського патріархату братства ще не посіли належного ім'я місця, хоча голова Всеукраїнського Братства і входить до Вищої Церковної Ради (але роль її досить символічна). І ще так далеко до позиції Петра Могили, який навіть оголошував збір коштів на користь перемишльського Свято-Троїцького братства, яке опинилося у важкому становищі.²⁷ Якщо Петро Могила стверджував, що православ'я вистояло перед наступом уніатства тільки завдяки братствам, то сьогодні можна сказати так: українське православ'я не відродиться українським без братств.

П. Могила постійно звертався до стану священства та єпископства у багатьох своїх книгах, реформуючи його практично. Хоча він вважав, що Божа благодать діє і через недостойного ієрея, але настійливо очищав клір церкви від таких. Так, у «Номоканоні» він характеризує доброго ієрея — він повинен бути віком не менше сорока років, благословіння архієрея на служіння йому має бути не на хабарі, зовнішнім і внутрішнім виглядом бути кращим за духовних чад, смиренний, стриманий, добродійний, молільник, освічений — бо «аще ли же сам невежа ест и невіздержник, яко иних добродітели научит».²⁸ Священик, за П. Могилою, мусить знати кожного мирянина на ім'я його освіти, становище майнове і суспільне, здібності. Для вивчення і нормалізації занепаłego тоді стану священства Петро Могила домігся в кожній єпархії щорічних єпархіальних соборів, ввів посади адміністраторів з широкими повноваженнями, сам часто здійснював пастирські візитації. Все це використовувалось для наведення ладу серед священників.

Окрему увагу приділяв святитель архієреям. У вступі, написаному П. Могилою до «Гребника», підкреслюється обов'язок невисипущої праці архієрея, бо «гарно й почесно бути свічкою, бути оком, бути сіллю, бути ангелом. Але свічка має світити, око має дивитися, сіль має діяти на гнилизну та її припиняти, посланцеві неба треба уважливо дбати й самому по-ангельському жити та тих, що йому доручені, належно наставляти».²⁹ Святитель наголошував, що становище архієреїв — це не тільки високе становище, послух і пошана від вірних, але праця і тягар. У цьому Петро Могила йде за святими апостолами Павлом та Іоанном. Так, перший з них у своєму першому посланні до Тимофія говорить: «А єпископ має бути бездоганний, муж однієї дружини (рішенням Вселенського Собору встановлено безженність і чернечий стан єпископів.— Авт.), тверезий, невинний, чесний, гостинний до приходнів, здібний навчати, не п'яниця, не заводіяка, але тихий, несварливий, не сріблोलюбець...». (3. 2—3).³⁰ А в посланні до Тита апостол Павло доповнює — «має бути єпископ не самолюбний, не гнівливий, не корисливий, побожний, щоб мав силу навчати у здоровій науці і переконувати противних». (1.7—9).³¹

Певно, не варто для дальшого пониження сучасного єпископського стану наводити конкретні приклади зворотного, але постійні протестуєчі делегації біля покоїв митрополита Володимира Сабодана та Патріарха Філарета Денисенка говорять явно — стан єпископства і священства далекий від слова апостольського. Досить також погортати офіційні протоколи засідань синодів, де єпископів перекидають з кафедри на кафедру, щоб теж переконатись у вкрай важливій актуальності науки Петра Могили щодо священничого стану. Тому гостро сприймаються слова Патріарха Філарета Денисенка, виголошені під час однієї єпископської хіротонії: «Ми, єпископи, повинні ...частіше запитувати свою совість: по волі Божій чи з допущу Божого ми поставлені на високе служіння».³²

Джерела та література:

- 1 Левицький Орест. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовській державі в кінці XVI ст. та Унія. В книзі «Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII в. в.». Репринтне видання. — Львів, 1991. — С. 80.
- 2 Грушевський Михайло. Історія української літератури. — Київ, 1996. — Том VI. — Книга 2. — С. 164.
- 3 Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. — Київ, 1992. — С. 101.
- 4 Грушевський Михайло. Історія української літератури. — Том VI. — Книга 2. — С. 164.
- 5 Там само. — С. 157.
- 6 Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. — С. 97—98.
- 7 Православний церковний календарь. Издание Московской патриархии на 1997 год. — Москва, 1996. — С. С. 33—37.
- 8 Русь державная. // Православная народная газета. (Москва). — 1996. — № 15 — 17.— С. 3.
- 9 Звернення Архієрейського собору УПЦ до українського народу // Православна газета. 1997. — № 1. — Січень. — С. 8.
- 10 Власовський Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. Друге видання УАПЦ. — IV том, частина 2. — Нью-Йорк. — Київ. — С. Бавнд Брук, — 1990.
- 11 Прот. Олександр Тимофіїв. Ратую за точність і документальність // Церковні дзвони — видання Блаженнішого Іоанна, митрополита Львівського. — 1991. — № 9 — 10. — Березень. — С. 6.
- 12 Інформаційний бюлетень місійного відділу Української Православної Церкви Київського патріархату № 7. — С. 7.
- 13 Верховський С. Суцність власти в Церкви // Московский церковный вестник. — 1991. — № 5. — С. 35.
- 14 Священник Глеб Якунин. Подлинный лик Московской патриархии. — Москва, 1995. — С. 1.
- 15 Там само.
- 16 Феномен Петра Могили. — Київ, 1996. — С. 226.
- 17 Жуковський Аркадій. Петро Могила й питання єдності церков — Київ 1997 — С. 90.
- 18 Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — Київ, 1997. — С. 108.
- 19 Мищик Юрій. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // «Розбудова держави». 1997. — № 2. — С. 40.
- 20 Там само. — С. 41.
- 21 Харишин В. М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. — Київ, 1995. — С. 122.
- 22 Там само. — С. 59.
- 23 Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга. 3. — Київ, 1994. — С. 53.
- 24 Митрополит Василь Липківський. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі й свята. Книга II, зшиток IV. Бібліотека журналу «Пам'ятки України». — Київ, 1993. — С. 392.
- 25 Феномен Петра Могили. — С. С. 63—64.
- 26 Там само. — С. 64.
- 27 Там само. — С. 69.
- 28 Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — С. 155.
- 29 Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. — С. 286.
- 30 Біблія або книги святого письма Старого і Нового Заповіту. — Ukrainian Bible. 1991. — С. 241.
- 31 Там само. — С. 247.
- 32 Зарічний О. Митрополит Філарет. — Львів, 1995. — С. 82.

